

Милева ФИЛИПОВИЋ

НАУКА И ЖЕНЕ

Желим посебно да захвалим предсједнику и Предсједништву Академије што су прихватили предлог Одбора за филозофију и социологију да се организује трибина *Наука и жене*, која је по својој тематици инаугурална. Зато је ова трибина за мене догађај. Услов за догађај је оклијевање, како би рекао Дерида, филозоф који отвара опозиције као несигурности. А ја сам оклијевала. Жељела сам да ова трибина буде интересантна и да говорим о нама, о науци и женама у Црној Гори. Али, већ постоји истраживање те врсте са чијим резултатима нас је упознала Елизабет Рог¹ недавно на Универзитету Црне Горе. Оклијевала сам и због наде и жеље да научни ниво овог излагања буде уподобљен нивоу инситуције у којој се држи.

Хвала академику Зорану Лакићу, секретару Одјељења друштвених наука, на уводној ријечи. Бојим се да је његов увод значајан допринос мојој биографској илузији. Хвала свим присутним на дарованом времену и интересовању за ову тему.

Говорићу, дакле, с обзиром да је данашњи феминизам, политички и епистемолошки, о овом другом, о утицају феминистичких теорија и покрета на научно знање, с једне стране, и о начинима на које наука објашњава потчињеност жена и путеве изласка из ње, с друге стране, односно, најкраће и упрошћено: о женама у науци и о науци о женама.

¹ „Полна структура руководеће елите на Универзитету Црне Горе”, 23. јуна 2004. г.

1. УТИЦАЈ ФЕМИНИСТИЧКИХ ТЕОРИЈА И ПОКРЕТА НА НАУЧНО ЗНАЊЕ (УТИЦАЈ ЖЕНА НА НАУКУ)

Питање жена у науци је и питање начина на који наука третира жене као аналитичку или теоријску категорију. А тај начин је битно зависио и од тога како је наука саму себе схватала. Научни начин мишљења је коришћен да оправда, легитимише, одсуство жена из науке, њихову невидљивост, мањом вриједношћу жене у односу на мушкарце. Да поменем само, на примјер, да је оснивач социологије сматрао да је „Женско једна врста продуженог дјетињства које удаљава жену од идеалног типа расе. Ова биолошка инфатилност се испољава кроз интелектуалну слабост; улога овог чисто афективног бића је улога супруге и домаћице. Она не би могла ући у конкуренцију са човјеком, ни управљање ни образовање њој не одговарају.”² Није ово било само Контово, већ преовлађујуће схватање скоро свих научника тога доба да жене по природи нијесу за науку, јер је научно знање засновано на разуму, тј, рационално (*cogito, ergo sum*, мислим, дакле постојим), објективно, вриједносно неутрално, тј. ослобођено од судова вриједности научника, да би могло открити научну истину и научне законе, који су универзални, свеопшти и свеважећи. Жене су осјећајне, емотивне, интуитивне, што их удаљава од идеала науке, „чисте” од судова вриједности, од емоција, од субјективности и пристрасности. Најкраће, жене су на страни природе, а мушкарци, на страни културе. Полазећи од ових основних принципа науке, односно начина на који је наука себе схватала, који представљају епистемолошке темеље позитивизма, покушаћу да одговорим на питање: Зашто су жене биле невидљиве у науци?

Да ли је наука одговорна за ту невидљивост и како је данас објашњава? Које су то епистемолошке или сазнајне препреке које су погодовале невидљивости жена?

Наука и научни дух је, како би рекао пионир епистемологије, Гастон Башлар,³ једно исправљање знања, једно проширење његовог оквира. Она суди о својој прошлости осуђујући је, њена суш-

² Cit. prema Simon de Beauvoir, *Le deuxième sexe*, I tom, p. 186

³ Bachelard, Gaston *La formation de l'esprit scientifique*, Paris, Librairie philosophique Vrin, 1999. (1-ère édition 1938) chapitre 1-er), Textes de méthodologie en science sociales, choisis et présentés par Bernard Dantier, Sitr web: <http://www.uqac.quebec.ca/zone30/Classiques-des-sciences-sociale/index.html>), p. 5

тина је да разумије што се није разумјело. А много тога наука није разумјела кад су жене у питању. Дуго ћутање о питању разлика између родова заједничко је свим дисциплинама друштвених наука.

Као што рекох, покушаћу да констатовану невидљивост жена у скоро свим друштвеним наукама доведем у везу са епистемолошким препрекама садржаним у владајућој позитивистичкој парадигми.

Прва од препрека би била повезана са процесом мишљења помоћу којег се у научним појмовима одстрањује оно из стварности што се сматра за небитно. Појам је замислио битних својстава неке ствари или појава. Тако са појма епистемолошким резом скидамо небитно као кору са банане, како би рекао Алтисер. Што је појам општији, то је одбацивање веће, што је апстрактнији, то је удаљенији од стварности. Тиме вршимо научну конструкцију појма. На примјер, политичка економија кад је вршила конструкцију појма рада, у њега као небитан није укључен рад у кући. Појам рада се имплицитно идентификовао са професионалном активношћу. А кућни рад није изван рада, већ оквир за неплаћени, невидљиви али стваран⁴ рад. У Француској је тек 1965. године укинута право мужу да се супротставља професионалном запослењу супруге. Код нас је социјалистичко-марксистички феминизам, полазећи од теорије отуђења, проширио појам рада и у њега укључио кућни рад, зато имамо захтјеве да се призна и новчано плати рад жене у кући.⁵ Данас и званична француска статистика ИНСЕ објављује монетарну валоризацију рада у кући од 986 милијарди франака годишње.⁶

Или други примјер: жене које су се бориле за право гласа мислиле су да ће им право гласа омогућити приступ центрима политичког одлучивања и доношење закона који би укинули друге друштвене неједнакости. Без правне једнакости нема друштвеног изједначавања, али задовољити се безличном и апстрактном правном једнакошћу значи одржавати, па и учврстити неједнакост. Родно недиференцирано право учвршћује родну неједнакост уз помоћ апстрактне једнакости, што се зове генерализована или уопштена дискриминација, гдје општији појам у име универзализма садржи

⁴ *Masculin – Féminin: questions pour les sciences de l'homme* (2001), Sciences sociales et sociétés, PUF, Paris, p. 47

⁵ Ђорђевић, Јован, *Женско питање*, (Антологија марксистичких текстова), стр 30

⁶ *Masculin – Féminin: questions pour les sciences de l'homme* (2001), Sciences sociales et sociétés, PUF, Paris, p. 103

или прикрива повлашћени партикуларизам. Право је тако равнодушно према родној разлици која је, међутим, конститутивни елемент људске личности.

Или у политици: раздвајање представник/представљени у политици потпуно прикрива раздвајање мушкарац/жена. Жене представљају програме својих политичких партија а не жене. Да ли је рјешење у позитивној дискриминацији? У паритетној демократији? Да ли са паритетом жене улазе у историју?

Ћутање историје о женама постоји на три нивоа.⁷ Први ниво тишине је одсуство жена из јавног простора, јединог који интересује историчаре. Искључене из политике, ратова, светих инстанци, свега онога што чини догађај једног друштва, жене су невидљиве, оне су у сјенци куће. Други ниво тишине чине извори које користе историчари. Мање насилне, мање присутне у јавном простору, стране неодговорним, мање су кажњаване и мање у затворима од мушкараца, те има мање правосудних информација о њима и мање су присутне у јавним архивама. Трећи ниво тишине повезан је са конструкцијом историјске приче, јер избор онога што је значајно испричати да се сачува у памћењу и пренесе у писању, ријетко дотиче потчињене.

Сљедеће препреке се односе на рационалност и објективност научног знања.

Рекли смо да је научно знање засновано на разуму, на одвајању осјећања од разума. Упад феминистичких теорија у научно поље доводи у питање појам рационализма, који одваја разум од страсти, од интуиције, и све друштвене појаве које функционишу на тој противрјечности. Рационализам негира све што се односи на сентимент, осјећај, афекат, доживљено искуство. Рационализам нам чини да заборавимо вишезначност живота, зато се Мафезоли залаже за осјећајну рационалност.

Научно знање треба бити објективно, ако хоће да буде научно. Али објективност је схватана као одраз стварности, независно од субјекта, научника, који ту стварност посматра или проучава. Питање је: може ли научник да се искључи из своје визије друштва? Ако не може, како избјећи детерминизме тог укључивања, не бити заробљеник те визије и себи ускратити право на научну истину?

⁷ *Masculin – Féminin: questions pour les sciences de l'homme* (2001), Sciences sociales et sociétés, PUF, Paris, p. 229.

Савремена епистемологија друштвених наука сматра да је предмет проучавања неодвојив од акта сазнаја, чиме се доводи у питање постојање објективне стварности која је независна од начина на који је субјект схвата. Најкраће: предмет проучавања је једна конструкција. Тако конструктивизам укључује субјект у сопствени процес сазнања, што доводи до промјене природе схватања знања, не као одраза стварности, већ онога што субјект формира, конструише. Откриће да стварност неумољиво зависи од субјекта (научника) који је тумачи води до признања немогућности једне, једине и јединствене истине, до релативизације научне истине. Уводећи субјект у процес сазнања, он постаје пун сумњи, питања. Ако је предмет сазнања зависан од субјекта, није ли свако сазнање непредвидиво, не доводи ли до епистемолошког плурализма и релативизма?⁸ Ако је тако, ако стварност неумољиво зависи од субјекта који је тумачи, тј. ако објективност почива на расцјепу субјекта и објекта знања, да ли су жене нуачнице објективније од мушкараца, како то мисли Сандра Хардинг? Епистемолошку супериорност⁹ жена Хардинг заснива на марксистичком становишту по којем је становиште моћних парцијално, за разлику од потчињених.

Текст Доне Харавеј¹⁰ *Ситуацијско знање* је радикална критика феминистичке објективности Сандре Хардинг. Та феминистичка објективност, која почива на принципима превазилажења знања и расцјепу субјекта и објекта знања има, по Дони Харавеј, сличности са знањем ситуације. Она нам дозвољава да научимо да одговоримо на оно што нас је научила да видимо.

Не постоје само сазнајни, већ и бројни други разлози невидљивости жена у научним институцијама.

У научне институције је уписана разлика између мушкараца и жена. Жене потпуно измичу логици научног поља. Да упростим:

⁸ Angel Enrique Carretero Pasin, „La crise des fondements des connaissances scientifiques modernes: approche de l'épistémologie postmoderne”, *Esprit Critique*, (Revue internationale de sociologie et de sciences sociales) Été 2003-Vol 05, n° 03 p. 7.

⁹ Harding, Sandra, „L'instabilité des catégories analytiques de la théorie féministe (I, II dio) mise en ligne avril 1991. Овај чланак је објављен у *Signs*, № 4, 1986 (traduction Michael Hardt) (<http://multitudes.samizdat.net/article.php3?id-article=570>).

¹⁰ Haraway, Donna, (1988), „Savoirs situés (la question de la science dans le féminisme et le privilège de la perspective partielle)”, *Complément de Multitudes*, 12, p. 1-25 (<http://multitudes.samizdat.net/article.php3?id-article=1293>).

ради се о опозицији између знања и моћи. Сукоби и борбе за моћ се налазе у свакој научној активности. Али ови сукоби и ове борбе не могу се анализирати у оквиру појма научне заједнице, већ у научном пољу. Жене су невидљиве у науци, не само зато што су малобројне, него нарочито зато што се много мање укључују у научне мреже односа. Жене граде мреже односа на присности (заједници) а мушкарци на хијерархији моћи (положају) У науци, у суштини мрежне праксе веома зависе од хијерархијског положаја и година.¹¹ Али само за мушкарце: што су на вишем положају, лакше им је да остваре контакте на свим нивоима. Али, не и за жене. Интензитет и контакти са другим научницима су много слабији. Оне увијек ризикују да се тим комуникацијама да један вишак смисла или значења, једна метапорука како би рекла Дебора Танен¹² која није везана за науку, већ за њихову родну припадност.

Укратко, кад је у питању утицај жена на науку, могу рећи да је упад феминистичке проблематике у поље научних знања друштвених наука, отворио расправе које се не могу игнорисати. Довео је у сумњу неке од стубова старе трансдисциплинарности између природних и друштвених наука, тј. помогао је деконструкцију позитивистичке парадигме и научних појмова кроз које научник посматра свијет. Довео је до преиспитивања основних оријентира, путне мреже: научних вриједности (објективности, рационалности, вриједносне неутралности, универзализма) и до промјене теоријског оквира. Овај упад је омогућио конституисање жена у објекат или предмет научног истраживања, њихово признање као историјских, политичких и, у најновије вријеме, епистемолошких субјеката, што је веома важно, јер, постајући субјект у историји, жене су постале објекат у теорији.

2. КАКО САВРЕМЕНА НАУКА ОБЈАШЊАВА ПОТЧИЊЕНОСТ ЖЕНА И ПУТЕВЕ ИЗЛАСКА ИЗ ЊЕ (НАУКА О ЖЕНАМА)

Теоријске опције које пресијецају актуелну феминистичку мисао су постструктурализам и киберфеминизам.

¹¹ Lasvergnas-Grémy, Isabelle, „Pratiques réticulaires et inscription de la différence dans l'institution scientifique”, *Sociologie et sociétés*, vol. 13, n°2 p. 89.

¹² Танен, Дебора, *Ти једноставно не разумијеш*, (разговор између мушкарца и жена), Превела Славица Перовић, Ободско слово, 1999. г. п. 38.

Постструктурализам нам нуди одговор на питање: који су историјски механизми одговорни за овјековјечивање структура родне подјеле? Гдје се налазе главни друштвени детерминизми потчињеног положаја жене, ако су правна, политичка, економска равноправност жена значајни, али парцијални видови њене равноправности и ако се, упркос феминистичким борбама, владавина мушкараца одржава, наставља да траје у промјенама, а потчињеност жена враћа?

Равноправност жена се не може постићи, како често имамо прилику да чујемо од жена у нашем дневнополитичком дискурсу, промјеном њихове свијести, јер темељ мушке владавине не чини мистификована свијест чијом демистификацијом би жене постале равноправне. Овакво објашњење не узима у обзир, сматра главни протагониста овог схватања,¹³ да су услови за ефикасно вршење мушке владавине и њене последице трајно уписани, утјеловљени у наша тијела у облику трајних и преносивих диспозиција или хабитуса. Односно, мушка моћ је утјеловљена у наше историјско несвјесно у облику структура дугог трајања које се не могу укинути простим напором воље и освијешћености. Моћ мушкараца припада времену дугог трајања у којем се она институционализовала у језику (мушки и женски генолект или родолект), у интеракцијама (у којима се такође изражавају односи моћи), у вриједностима (које су темељ родне идеологије, родног идентитета и сваког легитимитета, процјењивања и самопроцјењивања), нормама (обредним, религијским, моралним, правним..), у књижевности (раније: епска/мушка и лирска/женска; данас: женско и мушко писмо), у науци (меке/друштвене/женске и тврде/природне/мушке) у нашим свакодневним праксама. Објективна структура родне подјеле или родних хабитуса утјеловљена је у наш начин перцепције, мишљења и процјењивања. Она структурише у облику супротности или разлика не само разлику између тијела, гестова, положаја, активности, прехрамбених понашања, пољопривредних радова, простора и времена, религијске праксе, већ се простира на сва подручја свакодневне праксе. Неки примјери тих разлика из нашег свакодневног живота наведени су у *Друштвеној моћи жена у Црној Гори*.

¹³ Бурдје, Пјер, *Владавина мушкараца*, ЦИД и Универзитет Црне Горе, Подгорица 2001.

Главне институције задужене за овјековјечивање (али не и вјечитост) ове моћи су: породица, школа, црква, држава. Бурдје каже: "Помало сам поносан на ту идеју јер је било тешко пронаћи је, важно је да не кажем да је мушко/женски однос вјечит, ја кажем да је он овјековјечен."¹⁴ Ова моћ је скривени, невидљиви трајни отпор равноправности жене и пролази кроз све облике моћи који су укључени у њену делегитимацију. Бурдје у Преамбули за *Владавину мушкараца* каже: "А ја сам, такође, увијек видио у мушкој владавини, и начину на који се она намеће и подноси, изврстан примјер те парадоксалне потчињености, учинак онога што зовем симболичко насиље, благо, неосјетно, невидљиво насиље, чак и за његове жртве, којему је својствено да се врши служећи се једино симболичком комуникацијом и знањем, или тачније, незнањем, признањем, или на крају, осјећањем. Овај изузетно уобичајени друштвени однос нуди тако привилеговану прилику да се схвати логика владавине која се врши у име симболичког принципа који познају и признају они који владају и потчињени, ..."¹⁵

Битно је још нагласити да су мушкарци и жене уједињени у репродуковању родних хабитуса: жене су саучесници у репродукцији своје потчињености, коју подносе, као и мушкарци који је врше. Прекид односа саучесништва владајућих и потчињених није могућ без промјене друштвених услова производње хабитуса.

У инструменте нашег сазнања: опажање, мишљење и вредновање или процјењивање, уписан је, боље рећи утјеловљен је легитимитет мушке владавине, јер *жене себе и мушкарце и свој однос са њима мисле преко тих инструмената, тј. преко њих мисле, опажају и процјењују своју вриједност и вриједност оних који владају*. Кад су жене у те инструменте сазнања: опажање, мишљење, вредновање, утјеловиле категорије поимања, или категорије класификације, или парове супротности – као структуре односа владавине – онда је њихов чин сазнања, *неизбјежно, чин признања те владавине* и потчињености. Својство владајућих је да могу (имају моћ) да свој посебан начин постојања, мишљења, опажања, процјењивања, представе као универзалан.

¹⁴ Форум ФНАЦ, 5. X 1998.

¹⁵ Бурдје, Пјер, *Владавина мушкараца*, 5-6.

С оне стране вјекова, или боље рећи изнад њих, открива се у суштини исти систем класификационих схема, истих *парова супротности којима се мисле разлике*.

Другим ријечима, жене те класификационе схеме које уређују или структуришу њихово опажање и мишљење примјењују на њих саме, па *односе моћи у које су ухваћене мисле и изражавају са становишта оних којима су потчињене* чинећи тако да ти односи изгледају као природни, што их води до самопогубљивања и самооцрњивања. Жене су утјеловиле своју немоћ. Сопствено негирање је уписано у најдубљу диспозицију њиховог родног хабитуса. Зато се Бурдје¹⁶ залаже за сазнајну револуцију, јер принцип овјековјечивања односа владавине произилази, не само из кућне заједнице, већ и из школе, цркве и државе. Зато је потребно утицати на промјену услова производње знања, као претпоставке за редифинисање родних идентитета, за боље разумијевање и хуманизацију односа између мушког и женског рода. Али, код нас је то „дуг пут ситним корацима”, јер, ево већ четири године безуспјешно покушавам реализовати програм последиједипломских Женских студија на Правном факултету у Подгорици, који би утицао на промјену процеса производње знања, отворио процес институционализације женских студија на Универзитету Црне Горе и процес хармонизације са европским простором образовања.

Приговор који се упућује Бурдјеовој теорији владавине мушкараца је да не можемо вршити деструкцију читаве људске цивилизације зато што су у њу уписани асиметрични родни односи, опозиције, дуализми.

Не можемо деструкцију, али можемо ли деконструкцију? Професор докторских женских студија на Универзитету 7 у Паризу, за чије се име веже сам појам деконструкције, недавно преминули Жак Дерида је радио на преиспитивању текстова великих филозофа, књижевника, лингвиста, психоаналитича, подвргавајући их деконструкцији. Појам деконструкције има више значења, али углавном указује на разграђивање или детаљну анализу појма или текста. Деконструкција се користи да покаже да су „природне” дихтомије, категорије поимања или класификационе схеме, повезане и да служе одређеним друштвеним или економским циљевима. Дерида проблематизује опозиције: „Ја већ дуго говорим, нарочито о

¹⁶ Исто.

полним разликама, радије него о једној разлици, дуалној (двојној) и супротстављеној...¹⁷ која је, каже Дерида, структурна црта филозофског дискурса. Дерида сматра да је потребно деконструисати ту, како је он назива, фалогоцентричну моћ која условљава читаво наше културно наслеђе, прије сваке феминистичке политизације. Иначе, и Бурдје и Дерида (као постструктуралисти, Бурдје конструктивистички структуралиста, неки сматрају да је његов структурализам генетски, због појма хабитуса који је једна врста културне генетике, Дерида деконструктуралиста) не сматрају да ће феминизација политичке моћи битно промијенити структуре дугог трајања, како би Бурдје рекао владавине мушкараца, или Деридиним ријечима фалогоцентричну моћ мушкараца.

Да ли је наша судбина да све у животу зазидамо у број два? Какав би то био однос који би био с оне стране бинарне опозиције, с оне стране опозиције мушко/женско? Дерида чак сматра да се „појачава рат између полова” кад полну разлику одређујемо као дијалектичку супротност, јер та супротност неутрализује, односно превладава разлику. Полна неутралност обмањује, изједначава оно што остаје несводиво асиметрично,¹⁸ а асиметрија је неједнакост, хијерархија, моћ. Деконструкција нпр. спора у вези са правом на абортус мора узети у обзир једну „несигурну линију подјеле између једног и другог тела, између садашњег и будућег живота, или коначно између жене и њеног тела/њеног живота, који јесте и није њен, који је истовремено и садашњи и онај који носи будућност, ... будућност као друго.”¹⁹ Дерида трага за начинима отварања бинарних опозиција. Он их отвара као несигурности. Али то отварање остаје на нивоу металингвистичког дискурса, а родови су структуре.

Цијела мисао запада је прожета бинарним опозицијама. Ја бих подсетила да постоје структурне опозиције кроз читаву историју правних наука између природног и позитивног права²⁰ или у филозофској мисли 19. и 20. вијека. Маркс говори о дијалектици (нпр. производних снага и производних односа). Он је појам дијалекти-

¹⁷ Исто, стр. 9.

¹⁸ Дерида, Жак, „Кореографије”, *Женске студије*, стр. 9.

¹⁹ Камуф, Пеги, „Деконструкција и феминизам: понављање” стр. 10.

²⁰ М. Филиповић, „Епистемолошко преиспитивање природног права”, *Правни живот*, тематски број 12 /2004 (*Право и културне разлике*) Београд, књига IV, стр. 809-819.

ке преузео од Хегела, код кога је дијалектика дубила на главу, затим Алтисер говори о структуралној дијалектици, чије противрјечности могу да се премјештају, а Адорно о негативној дијалектици којом покушава да ријеша неистовјетност појма и стварности, затим имамо бинарне опозиције Клод Леви Строса и при крају вијека структуре дугог трајања Пјера Бурдјеа.

Дуализми представљају трајне црте западних традиција, који доприносе логици и праксама система владавине: женама, обојеним, природом, укратко владавине свима који су други. Треба ли да их напустимо? Могу ли се срушити границе између њих, на примјер, између опозиције природа/култура?

Теорије Доне Харавеј су, најприје у Сједињеним Државама, а затим у Европи, развијале киберфеминизам. У свом чувеном *Манифесту Киборг Дона*²¹ скицира нацрт могућег епистемолошког јединства дихотомија или дуалитета или опозиција. Најзначајнији од ових, како Дона каже „забрињавајућих дуалитета” су они који супротстављају тијело и дух, организам и машину, јавно и приватно, природу и културу, мушкарце и жене, примитивне и цивилизоване. За Дону Харавеј је важно рушење граница (у америчкој научној култури краја 20. вијека) ових опозиција: људско-животињско, органско/машина, природно/вјештачко и супротност између оног што је физичко и што није.

Дона сматра да се превазилазе, руше границе у класичном дуализму: човјек-машина, јер нијесу више прецизно дефинисане улоге субјекта и објекта, не у смислу да машине владају нама, већ да ми постајемо машине, прихватамо људску везу са технолошким оруђима и да границе нашег тијела не морају јако коинцидирати са нашом кожом. Метафора тог дуалитета за Дону Харвеј је киборг. Киборг је једно постхумно, постљудско тијело, тј. тијело које је вјештачки реконструисано, које је на раскрсници биолошког и технолошког, креатура која живи у постродовском свијету, која нема ништа заједничко са двополношћу или бисексуалношћу. Киборг отвара врата изласка из лавиринта дуализама из којих смо црпили објашњење наших тијела и наших средстава²² Киборг је површина у коју су уписани друштвени кодови, постмодерно тијело које

²¹ Haraway, Donna, „Manifest cyborg: science, technologie et féministe socialiste à la fin du XX-e siècle (<http://www.stanford.edu/dept/HPS/Haraway/CyborgManifesto.html>) p. 1-40 (u vordu).

²² Исто, стр. 38.

су обликовале бројне хируршке естетске интервенције. Киберфеминизам указује на конструкције и промјене репродуктивне функције тијела почев од вјештачке оплодње, клонирања и алтернативних система репродукције до сурогат мајке које задиру у крвно-сродничке односе.²³

Киберфеминизам сматра да су наука и технологија у могућности да ослободе жену историјске улоге која је структурисала њихов лични идентитет кроз вјекове елиминисањем дуалитета природе/култура. Да ли ће онда познати Декартов принцип „Мислим, дакле постојим”, бити преименован у „Мислим, дакле, ко сам ја”?, како каже професор кибернетике Кевин Ворвик?²⁴

Мени је, међутим, блиска мисао Јулије Кристеве да „Ми смо стигли, на крају вијека, до тренутка у којем се, послјије пилуле, абортуса, и свих врста дистанцирања која су жене заузимале према судбини рађања, манифестује повратак жеље за материнством... Жеља за материнством може бити противотров за лудости генетских манипулација и осталих клонирања.”²⁵

Сматрам да Дона занемарује епистемолошке препреке које постоје између природних и друштвених наука: знање технонаука, као природних, не мора бити валидно и за објашњење друштвених појава.

Заједничко свим овим теоријским опцијама је пренаглашавање детерминизама (или структура дугог трајања), или технолошког детерминизма, занемарујући утицај субјекта и могућност да и жене и мушкарци могу ове промјене да усмјере у више праваца.²⁶

Да се вратим на почетак: наука не мисли више да жене по природи нијесу за науку већ се пита о неочекиваном, збуњујућем и дјелимично загонетном успјеху другог пола у школи и на факултетима, који је много бољи од првог пола, и сматра да је губитак који трпи друштво због одсуства талената женског рода из нау-

²³ Braidotti, Rosi, „Cyberfeminisme With A diference” (www.let.ruu.nl/womens-studies/rosi/cyberfem.htm), traduction: Yves Cantraine, Anne Smolar).

²⁴ Warwick, Kevin, „L’homme: machine du futur?”, *Science Frontières*, n° 42, juin 99.

²⁵ Kristeva, Julia, „La politique au féminin? Renaître et se révéler”. Интервју поводом трилогије *Женски геније (Le génie féminin)* у којој је први дио посвећен Хани Аренд (Hannah Arendt), *Le web de l’Humanité: Mise à jour* 22. janvier 2005.

²⁶ Eleni Varikas, „Féminisme, modernité, postmodernizma: pour un dialogue des deux cotés de l’océan”, p. 8.

ке послије завршетка студија у Европи раван губитку који су бивше земље социјализма имале одливом мозга послије пада Берлинског зида.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bachelard, Gaston, (1938/1999), *La formation de l'esprit scientifique*, Paris, Librairie philosophique Vrin, 1999. (1-ère édition 1938) chapitre 1-er, Textes de méthodologie en science sociales, choisis et présentés par Bernard Dantier, Sitr web: <http://www.uqac.quebec.ca/zone30/Classiques-des-sciences-sociale/index.html>), p. 5.
2. Beauvoir, Simon de, (1949) *Le deuxième sexe*, том I, II, Paris.
3. Braidotti, Rosi, „Cyberfeminisme With A difference” (www.let.ruu.nl/womens-studies/rosi/cyberfem.htm), traduction: Yves Cantraine, Anne Smolar) p. 1-23.
4. Burdje, Pjer (2001), *Владавина мушкараца*, ЦИД и Универзитет Црне Горе, Подгорица.
5. Carretero Pasin, Angel Enrique (2003) „La crise des fondements des connaissances scientifiques modernes: approche de l'épistémologie postmoderne”, *Esprit Critique*, (Revue internationale de sociologie et de sciences sociales) Vol 05, № 03 pp. 1-9 (u wordu).
6. Derrida, Jacques, (1991), *Donner le temps*, (La fausse monnaie), Galilée, (Collection la philosophie en effet), Paris.
7. Derida, Žak, „Кореографије”, *Женске студије*, стр. 1-11, превела Б. Арсић (<http://www.zenskestudie.edu.yu>).
8. Derrida, Jacques, „Autrui est secret parcequ'il est autrui”, *Monde de l'éducation*, n° 284, p. 1-23.
9. Durkheim, Emile (1910), „La femme dans l'histoire”, *L'Année sociologique*, n° 11, p. 369-371.
10. Deslauriers, Marguerite, (1997), „La radicale égalité féministe et l'histoire de la philosophie”, *Cahiers d'épistémologie*, № 9709, 239 numero, 21-28.
11. *Женске студије (Искусства и перспективе из Норвешке)*(2005), приредице: Елизабет Рог и М. Филиповић, ЦИД, Подгорица (у штампи).
12. Филиповић, М. (2003), *Друштвена моћ жена у Црној Гори*, ЦИД, Подгорица.
13. Филиповић, М.(2004) „Епистемолошко преиспитивање природног права”, *Правни живот*, тематски број 12 (*Право и културне разлике*) Београд, књига IV, стр. 809-819.
14. Haraway, Donna, (1988), „Savoirs situés (la question de la science dans le féminisme et le privilege de la perspective partielle)”, *Complément de Multitudes*, 12, p. 1-25 (<http://multitudes.samizdat.net/article.php3?id-article=1293>).
15. Haraway. Donna, „Manifest cyborg: science, technologie et féministe socialiste à la fin du XX-e siècle (<http://www.stanford.edu/dept/HPS/Haraway/CyborgManifesto.html>) p. 1-40 (u wordu).

16. Harding, Sandra, (1991) "L'instabilité des catégories analytiques de la théorie féministe (I, II dio, mise en ligne avril 1991) Овај чланак је објављен у *Signs*, vol. 11, № 4, (<http://multitudes.samizdat.net/article.php?id-article=570>).

17. Kamuf, Pegi, „Dekonstrukcija i feminizam”(<http://www.zenskestudie.edu.yu>) str. 15.

18. Kamuf, Pegi, „Iskustvo dekonstrukcije” (<http://www.zenskestudie.edu.yu>), str. 13.

19. Kristeva, Julia, (2005), „La politique au féminin? Renaître et se révéler”.(интервју поводом трилогије *Женски геније (Le génie féminin)* у којој је први дио посвећен Hani Arend (Hannah Arendt), Le web de l'Humanité: Mise à jour 22. janvier 2005.

20. 18. Lasvergnas-Grémy, Isabelle, „Pratiques réticulaires et inscription de la différence dans l'institution scientifique”, *Sociologie et sociétés*, vol. 13, № 2 p. 83-94.

21. *Masculin –Féminin: questions pour les sciences de l'homme* (2001), Sciences sociales et sociétés, PUF, Paris.

22. Tanen, Debora,(1999) *Tu једноставно не разумијеш*, (разговор између мушкараца и жена), Превела Славица Перовић, Ободско слово, Ријека Црнојевића.

23. Varikas, Eleni,(2004), „Féminisme, modernité, postmodernisme: pour un dialogue des deux côtés de l'océan”, *Multitudes*, web.

24. Warwick, Kevin, (1999) „L'homme: machine du futur?”, *Science Frontières*, № 42.